

Cyfeiriadau Defnyddiol/Useful Addresses

① Cadw

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd CF15 7QQ
Ffôn 01443 33 6000
Ffacs 01443 33 6001
www.cadw.cymru.gov.uk

Cadw

Welsh Assembly Government
Plas Carew
Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Cardiff CF15 7QQ
Tel 01443 33 6000
Fax 01443 33 6001
www.cadw.wales.gov.uk

② Cyngor Cefn Gwlad Cymru

Maes y Ffynnon
Ffordd Penrhos
Bangor LL57 2DW
Ffôn 01248 385500
Ffacs 01248 385511
www.ccw.gov.uk

Countryside Council for Wales

Maes y Ffynnon
Ffordd Penrhos
Bangor LL57 2DW
Tel 01248 385500
Fax 01248 385511
www.ccw.gov.uk

③ Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru

Adeilad y Goron
Plas Crug
Aberystwyth SY23 1NJ
Ffôn 01970 621200
Ffacs 01970 627701
www.raahmw.org.uk

Royal Commission on the Ancient
and Historical Monuments of Wales

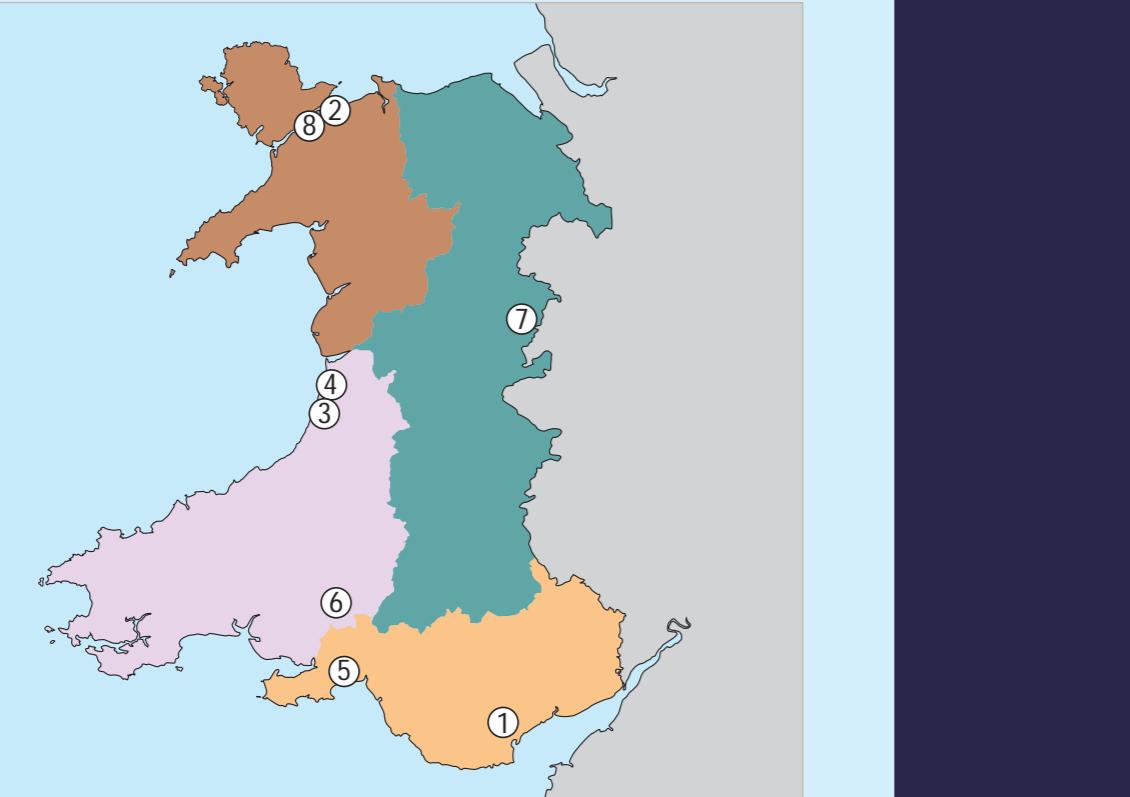
Crown Building
Plas Crug
Aberystwyth SY23 1NJ
Tel 01970 621200
Fax 01970 627701
www.raahmw.org.uk

④ Comisiwn Coedwigaeth Cymru

Tŷ Victoria
Rhodfa Fuddug
Aberystwyth
Ceredigion SY23 2DQ
Ffôn 0845 604 0845
Ffacs 01970 625282
www.forestry.gov.uk/wales

Forestry Commission Wales

Victoria House
Victoria Terrace
Aberystwyth
Ceredigion SY23 2DQ
Tel 0845 604 0845
Fax 01970 625282
www.forestry.gov.uk/wales

⑤ Ymddiriedolaeth Archaeolegol
Morgannwg-Gwent

Tŷ Heathfield
Heathfield
Abertawe SA1 6EL
Ffôn 01792 655208
Ffacs 01792 474469
www.ggat.org.uk

Glamorgan-Gwent Archaeological Trust

Heathfield House
Heathfield
Swansea SA1 6EL
Tel 01792 655208
Fax 01792 474469
www.ggat.org.uk

⑥ Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed

Neuadd y Sir
Stryd Caerfyrddin
Llandeilo
Sir Gaerfyrddin SA19 6AF
Ffôn 01558 823131
Ffacs 01558 823133
www.acadat.com

Dyfed Archaeological Trust

Neuadd y Sir
The Shire Hall
Carmarthen Street
Llandeilo
Carmarthenshire SA19 6AF
Tel 01558 823131
Fax 01558 823133
www.acadat.com

⑦ Ymddiriedolaeth Archaeolegol
Clwyd-Powys

Tŷ Stryd yr Eglwys
Y Trallwng
Powys SY21 7DL
Ffôn 01938 553670
Ffacs 01938 552179
www.cpaf.org.uk

Clwyd-Powys Archaeological Trust

7a Church Street
Welshpool
Powys SY21 7DL
Tel 01938 553670
Fax 01938 552179
www.cpaf.org.uk

⑧ Ymddiriedolaeth
Archaeolegol Gwynedd

Craig Beuno
Ffordd y Garth
Bangor
Gwynedd LL57 2RT
Ffôn 01248 352535
Ffacs 01248 370925
www.heneb.co.uk

Gwynedd Archaeological Trust

Craig Beuno
Ffordd y Garth
Bangor
Gwynedd LL57 2RT
Tel 01248 352535
Fax 01248 370925
www.heneb.co.uk

Cadw yw gwasanaeth amgylchedd hanesyddol
Llywodraeth Cynulliad Cymru. Ei nod
yw hybu'r gwaith o gadw amgylchedd
hanesyddol Cymru a'i werthfawrogi.

© Cadw (Hawlfraint y Goron)
Llywodraeth Cynulliad Cymru
Plas Carew
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd CF15 7QQ

Bryngaerau a Ffermdai

Hillforts and Homesteads

Cadw

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

Brynhaer Perthi-mawr, a elwir hefyd
yn Castell Cilcennin, Ceredigion
(Hawlfraint y Goron: CBHC).

Perthi-mawr hillfort, also known
as Castell Cilcennin, Ceredigion
(Crown Copyright: RCAHMW).

Roeddent wedi sicrhau cadarnle a atgyfnerthwyd
yn rhagorol gan natur a chelfyddyd.

Iwl Cesar, De Bello Gallico, C. 4

They had secured a place admirably fortified
by nature and by art.

Julius Caesar, De Bello Gallico, V. 4

Darlun gan Joanna Griffiths ar gyfer Cadw
Illustration by Joanna Griffiths for Cadw

Gofalu am Fryngaerau a Ffermdai

Caring for Hillforts and Homesteads

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Llywodraeth Cynulliad Cymru
Welsh Assembly Government

gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru
with the Welsh Archaeological Trusts

Plas Carew
Uned/Unit 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd/Cardiff
CF15 7QQ

Ffôn: /Telephone: 01443 33 6000
Ffacs: /Fax: 01443 33 6001

Cyhoeddwyd gyntaf gan Cadw 2008.
First published by Cadw 2008.
ISBN 978-1-85760-262-3
Hawlfraint y Goron/Crown Copyright 2008.

Llun clawr: Diffinnir rhagfuriau'r fryngaer Oes Haearn hon yng Nghoed y Bwnydd, ger Brynbuga, Sir Fynwy, gan glychau'r gog yn eu blodau (Drwy garedigrwydd yr Ymddiriedolaeth Genedlaethol).

Cover photograph: The ramparts of this Iron Age hillfort at Coed y Bwnydd, near Usk, Monmouthshire, are defined by bluebells in flower (By courtesy of the National Trust).

Mae'r cyhoeddiad hwn ar gael mewn fformatau gwahanol. Am fanylion cysylltwch â Cadw yn y cyfeiriad uchod neu ffordniwch 01443 33 6000.

This publication is available in alternative formats. For details please contact Cadw at the address above or telephone 01443 33 6000.

Gofalu am Fryngaerau a Ffermdai

Caring for Hillforts and Homesteads

Mae'r llyfrynn hwn yn disgrifio rhai o henebion yr Oes Haearn a geir yng nghefn gwlad Cymru ac yn esbonio eu pwysigrwydd i'n dealltwriaeth o'r gorffennol. Mae hefyd yn ystyried y ffactorau sydd wedi effeithio ar eu goroesiad a'r pwysau a wynebir gan nifer o safleoedd heddiw. Mae'n disgrifio rhai o'r camau gweithredu syml a'r mesurau cadwraeth y gall perchnogion a rheolwyr tir eu cymryd i helpu i warchod bryngaerau a ffermdai ein hynafiaid o'r Oes Haearn.

This booklet describes some of the Iron Age monuments that can be found in the Welsh countryside and explains their importance to our understanding of the past. It also considers the factors that have affected their survival and the pressures on many sites today. It describes some simple actions and conservation measures that can be taken by owners and land managers to help care for the hillforts and homesteads of our Iron Age ancestors.

Pen y Crug, Aberhonddu: erys amddiffynfeydd mawreddog y fryngaer Oes Haearn hon, sydd mewn cyflwr da o hyd, yn drawiadol dros ddwy fil o flynyddoedd ers y'u codwyd (Hawlfraint y Goron: CBHC).

Pen y Crug, Brecon: the imposing and well-preserved defences of this Iron Age hillfort remain impressive over two thousand years after their construction (Crown Copyright: RCAHMW).

Mae gan Gymru rai o'r bryngaerau mwyaf trawiadol o'r Oes Haearn ym Mhrydain, yn ogystal â nifer o aneddiadau amddiffy nedig llai, ffermdai, grwpiau o dai crwn (gelwir y rhain yn glystyrau cytiau weithiau) a systemau caeau. Er y gall rhagfuriau bryngaer gynhanesyddol fod yn ddigon uchel i ddenu sylw ac ym welwyr hyd yn oed heddiw, dros ddwy fil o flynyddoedd ar ôl eu codi, roedd tai'r trigolion yn aml yn llai sylweddol. Mae waliau clai a phostiau pren y tai crwn wedi hen ddadfeilio, ac yn aml nid oes fawr i'w weld ar y wyneb i awgrymu faint o nodweddion archeolegol sydd o dan y ddaear, ond yn aml ceir rhagor o wybodaeth bwysig o dan y ddaear.

Mae goroesiad neu ddinistriad safleoedd archeolegol yn dibynnw bron yn gyfan gwbl ar y defnydd tir dros y blynnyddoedd. Cafodd gwelliannau amaethyddol yn y gorffennol effaith sylweddol ar eu goroesiad: mae caeau, aredig a chlirio caeau oll wedi cyfrannu at ddymchwel henebion a safleoedd archeolegol. Gwnaed llawer o ddifrod hefyd yn sgil plannu coedwigedd mawr ar ucheldir yn y 1960au: cafodd rhai bryngaerau eu gorchuddio â choed conwydd. Fodd bynnag, mae llawer o safleoedd a henebion wedi goroesi, boed yn seiliau o garreg neu'n gloddwaith, ar lethrau pori, mewn coetir ac ar fryniau, neu fel nodweddion archeolegol wedi'u claddu o dan dir â ein hiseldiroedd ffrwythlon.

Y Prosiect Clostiroedd Amddiffy nedig

Bryngaerau o'r Oes Haearn yw rhai o'r elfennau mwyaf gweladwy sydd wedi goroesi o'r dirwedd o'r cyfnod cynhanesyddol yng Nghymru ond nid oes cymaint o wybodaeth am y clostiroedd amddiffy nedig llai, y ffermydd a'r ffermdai a oedd unwaith ar wasgar yma ac acw ar y dirwedd o'u cwmpas. Sefydlwyd y Prosiect Arolwg Clostiroedd Amddiffy nedig i ymchwilio i'r safleoedd hyn a hwn yw'r diweddaraf mewn cyfres o arolygon cyflwr ledled Cymru a gynhelir gan y pedair Ymddiriedolaeth Archeolegol yng Nghymru gyda chymorth grant gan Cadw.

Ymwelodd archeolegwyr â channoedd o safleoedd, yn cynnwys llawer o aneddiadau sy'n hysbys yn sgil cyfeiriadau dogfennol neu olion cnydau o ffotograffau o'r awyr yn unig. Tynnodd y prosiect sylw at yr amrywiaeth o safleoedd anheddu o'r cyfnod cynhanesyddol yng Nghymru, a dangosodd cloddiadau ac arolygon geoffisegol fwy amdanynt.

O ganlyniad uniongyrchol i'r Prosiect Clostiroedd Amddiffy nedig, mae llawer o safleoedd newydd wedi'u rhestru yn henebion o bwysigrwydd cenedlaethol fel cydnabyddiaeth am y wybodaeth y gallant ei darparu am fywyd yn y cyfnod cynhanesyddol.

Wales boasts some of the most impressive Iron Age hillforts in Britain, as well as a large number of smaller defended settlements, farmsteads, groups of roundhouses (sometimes called hut groups) and field systems. While the ramparts of a prehistoric hillfort may be high enough to attract attention and visitors even today, over two thousand years after they were built, the houses of the inhabitants were far less substantial. The clay walls and timber posts of roundhouses have long since decayed and there is often little on the surface to indicate the extent of the archaeological features below, but further important information lying beneath the surface.

The survival or destruction of archaeological sites depends almost entirely upon land use over the years. Agricultural improvements in the past have had a significant effect on their survival: enclosure, ploughing and field clearance have all contributed to the destruction of historic monuments and archaeological sites. The large-scale upland forestry planting of the 1960s also caused much destruction: some hillforts were blanketed with conifers. However, many sites and monuments have survived, whether as stone-built foundations or earthworks, on pastoral slopes, in woodland and on hilltops, or as buried archaeological features below the ploughsoil of our fertile lowlands.

The Defended Enclosures Project

Iron Age hillforts are some of the most visible surviving elements of the prehistoric landscape of Wales but much less is known about the smaller defended enclosures, farmsteads and homesteads which once dotted the landscape around them. The Defended Enclosures Survey Project was set up to investigate these sites and is the latest in a series of pan-Wales condition surveys to be carried out by the four Welsh Archaeological Trusts with grant aid from Cadw.

Archaeologists visited hundreds of sites, including many settlements known only from documentary references or as crop marks on aerial photographs. The project has drawn attention to the variety of prehistoric settlement sites in Wales, and excavations and geophysical surveys have revealed more about them.

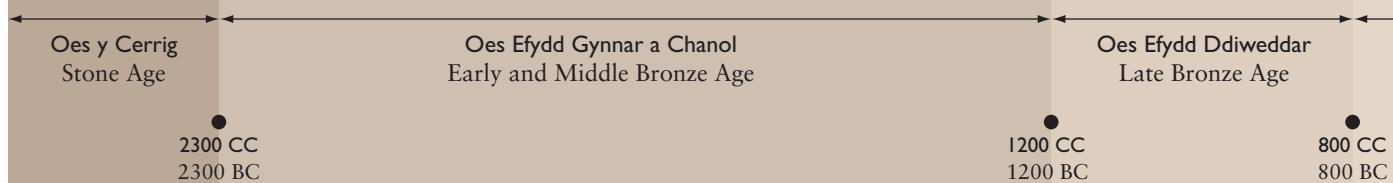
As a direct result of the Defended Enclosures Project, many new sites have been scheduled as ancient monuments of national importance in recognition of the information they can provide about life in prehistoric times.

Gwelwyd clostir hirsgwar yn Nhoedryrhiw, Ceredigion, fel ôl cnwd (chwith uchaf) yn 2003 yn ystod rhaglen hedfan CBHC. Cadarnhaodd gwaith cloddio gan Ymddiriedolaeth Archeolegol Dyfed (isod) yn 2005 ei fod yn dyddio o'r Oes Haearn. Sefydlwyd siâp y ffos wedi'i thorri o graig gan waith cloddio (dde uchaf).

A rectangular enclosure at Troedryrhiw, Ceredigion, was seen as a cropmark (top left) in 2003 during the RCAHMW's flying programme. Excavation by Dyfed Archaeological Trust (below) in 2005 confirmed that it was of Iron Age date. The shape of the rock-cut ditch was established by excavation (top right).

Roedd yr hinsawdd yn gynnes a sych / The climate was warm and dry yn gwaethyg u'n raddol i fod yn oer a gwlyb / gradually

Yr Oes Haearn yng Nghymru

Mae'r mwyafrif o fryngaerau yng Nghymru yn dyddio yn ôl i'r Oes Haearn, er bod gan rai wreiddiau cynharach ar ddiwedd yr Oes Efydd. Roedd y newid graddol o ddiwedd yr Oes Efydd i'r Oes Haearn, rhwng tua 1200 CC a thua 800 CC, yn gyfnod o newid cymdeithasol a diwylliannol mawr. Rhoddwyd sylw cynyddol i'r amddiffynfa yn ystod yr Oes Haearn, ac mae'r nifer fawr o fryngaerau ac aneddiadau amddiffynedig eraill a amddiffynnwyd yn dystiolaeth o hyn. Un esboniad posibl yw'r dirywiad amlwg yn hinsawdd Prydain a ddechreuodd tua 1250 CC. Roedd ar ei hoeraf a gwlypaf tua 650 CC. Byddai'r hafau oerach a'r glawriad uwch wedi gyrru cymunedau o'r ucheldiroedd a'r iseldiroedd â draeniad gwael, lle cynhelid amaethyddiaeth gynt. Mae'n rhaid bod y pwysau ar yr iseldiroedd oedd yn draenio'n well ac a oedd yn fwy ffrwythlon wedi cynyddu'r tensiwn a'r gwrthdaro, gan arwain at ganolbwytio ar amddiffyn a datganiadau clir o ran perchenogaeth tir ac ymdeimlad o berthyn i lwyth. Mae'r dystiolaeth yng Nghymru yn awgrymu bod nifer fawr o fryngaerau cymharol fach — fel arfer yn gaeau syml a ffens — a adeiladwyd yn y chweched a'r bumed ganrif CC. Ar ôl hynny, cafodd y rhan fwyaf ohonynt eu hehangu a'u datblygu yn ystod y bedwaredd a'r drydedd ganrif CC.

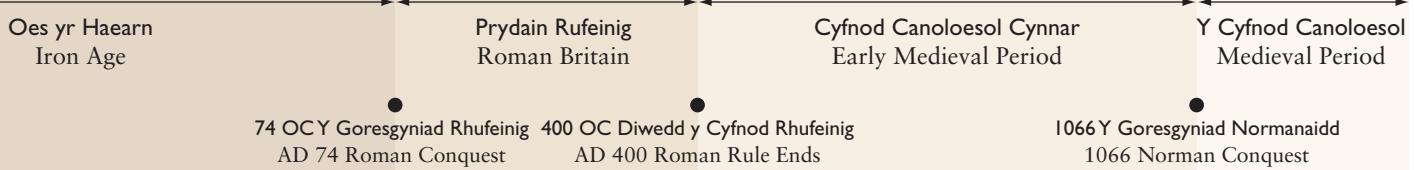
Erbyn diwedd yr Oes Haearn, roedd y gymdeithas lwythol ym Mhrydain yn amrywiol ac yn gymhleth. O dan ddylanwad datblygiadau a digwyddiadau y tu draw i Fôr Udd, erbyn diwedd y ganrif gyntaf CC, roedd arweinwyr llwythol yn y rhan fwyaf o ardaloedd iseldir Prydain yn creu arian bath o aur ac arian. Mae nwyddau statws uchel megis mewnforiadau Rhufeinig ac aneddiadau mwy cymhleth ar raddfa fwy yn arwydd bod cyfoeth a grym gwleidyddol yn cael eu canoli yn ne Prydain. Fodd bynnag, yn ardaloedd gogledd a gorllewinol

The Iron Age in Wales

The majority of hillforts in Wales date to the Iron Age, although some have earlier origins in the late Bronze Age. The gradual transition from the late Bronze Age to the Iron Age, between about 1200 BC and about 800 BC, was a period of great social and cultural change. There was an increasing preoccupation with defence during the Iron Age, shown by large numbers of hillforts and other defended settlements. This may be explained by a marked deterioration in the British climate that began around 1250 BC. It reached its coolest and wettest around 650 BC. The cooler summers and increased rainfall will have driven communities away from the upland areas and the poorly draining lowlands, which had previously supported agriculture. The pressure upon the better draining and fertile lowlands and competition for resources must have increased tension and conflict, leading to a preoccupation with defence and clear statements of land ownership and tribal belonging. The evidence in Wales points to a great number of relatively modest hillforts — usually simple fenced enclosures — being built in the sixth and fifth centuries BC. Most of them were subsequently enlarged and developed during the fourth and third centuries BC.

By the late Iron Age, tribal society in Britain was varied and complex. Influenced by developments and events across the English Channel, by the later first century BC in most areas of lowland Britain tribal leaders were striking gold and silver coinage. High-status goods such as Roman imports and larger, more complex settlement sites indicate a greater centralization of wealth and political power in southern Britain.

deteriorating to cold and wet *cyn gwella a dod yn fwy tebyg i heddiw / before improving and becoming similar to today*

Prydain, mae'n debygol bod systemau cymdeithasol leol wedi parhau.

Mae cofnod archeolegol diwedd yr Oes Haearn yng Nghymru yn cynnwys aneddiadau cymunedau ffermio bychain yn bennaf. Roedd y rhan fwyaf o'r boblogaeth yn ffermwyr a heusorion, yn gweithredu economi gynhaliaeth gymysg lwyddiannus. Gwartheg a defaid oedd y prif anifeiliaid, ond cedwid moch, cŵn, ceffylau bach a dofednod hefyd. Tyfid haidd a gwenith, ochr yn ochr â chnydau eraill megis ffa, pys a llin. Mae'n bosibl y byddai trawstrefa — pori ar yr ucheldiroedd yn ystod yr haf — yn digwydd hefyd.

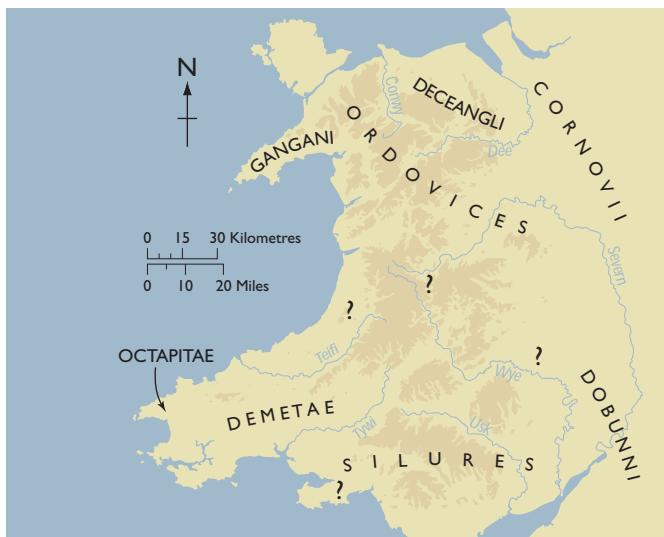
Mae dystiolaeth hefyd o bendefigaethau milwrol lleol: artefactau o statws uchel megis arfau addurnedig, gemwaith ac offer gwledda, er enghraift. Mae'n debygol bod y ffermwyr wedi ildio cynyrrch amaethyddol dros ben i'r bendefigaeth filwrol leol a byddai rheoli, storio ac ailddosbarthu'r offer dros ben hwn yn helpu i atgyfnerthu eu safle llywodraethol.

Enwir pedwar prif lwyth yng Nghymru'r Oes Haearn gan haneswr ac awduron Rhufeinig. Gororau'r gogledd oedd cartref y **Deceangli**; meddianwyd llawer o ogledd Cymru gan yr **Ordogfigiaid**: y de-orllewin oedd cartref y **Demetaid**; a de-ddwyrain Cymru oedd tiriogaeth y **Silwriaid**. Fodd bynnag, olion yn unig yw'r grwpiau rhanbarthol mawr hyn o ddaearyddiaeth lwythol gymhleth wreiddiol Cymru. Cofnodwyd dau lwyth llai, sef yr **Octapitai** a'r **Gangani**, yn y penrhynau gorllewinol gan awduron Rhufeinig (T. G. Driver).

In areas of northern and western Britain, however, it is likely that local social systems persisted.

The archaeological record of the late Iron Age in Wales predominantly comprises the settlements of small farming communities. Most of the population were farmers and herdsmen, practising a successful mixed subsistence economy. Cattle and sheep were the principal livestock, while pigs, dogs, small horses and domestic fowl were also kept. Barley and wheat were grown, alongside other plant crops such as beans, peas and flax. Transhumance — grazing the higher pastures during summer — may have been practised.

There is also evidence for local warrior aristocracies: high-status artefacts such as decorated weapons, jewellery and feasting equipment, for example. Surplus agricultural produce was probably surrendered by farmers to the local warrior aristocracy, and the control, storage and redistribution of this surplus would help to reinforce their dominant position.

Roman historians and writers name four main Iron Age tribes in Wales. The northern marches were home to the **Deceangli**; much of north Wales was held by the **Ordovices**; the south-west was home to the **Demetae**; and south-east Wales was the territory of the **Silures**. However, these large regional groups are only the vestiges of the original complex tribal geography of Wales. Roman authors record two smaller tribes, the **Octapitae** and the **Gangani**, on the western peninsula (T. G. Driver).

Pencoed y Foel, bryngaer unclawdd yng Ngheredigion (chwth) a chaer bentir Porth y Rhaw, Tydewi, Sir Benfro (dde) (y ddau yn Hawlfraint y Goron: CBHC) a rhagfur ailadeiledig Tre'r Ceiri, ar benrhyn Llyn (gyferbyn).

Pencoed y Foel, a univallate hillfort in Ceredigion (left) and Porth y Rhaw promontory fort, St Davids, Pembrokeshire (right) (both Crown Copyright: RCAHMW) and the reconstructed rampart of Tre'r Ceiri, on the Lleyn peninsula (opposite).

Mathau o anheddiad

Ceir amrywiaeth eang o aneddiadau o'r Oes Haearn yng Nghymru, sy'n gwahaniaethu o ran maint, dulliau adeiladu, lleoliad a swyddogaeth. Ceir y rhan fwyaf o'r gwrthgloddiâu ac olion carreg gweladwy yn yr ucheldiroedd, neu mewn ardaloedd heb eu gwella o dir fferm megis rhostir arfordirol. Ond erys tystiolaeth hefyd o safleoedd ar ardaloedd iseldir a dyffrynnoedd yr afon: mae'r nodweddion archeolegol claddedig i'w gweld ar ffurf olion cnydau ac olion pridd ar ffotograffau o'r awyr.

Bryngaerau a chaerau pentir

Disgrifir bryngaerau ag un rhagfur yn unig yn fryngaerau unglawdd, ond disgrifir y rhai sydd â dau neu ragor o ragfuriau yn fryngaerau amlglawdd. Mae'r rhan fwyaf o fryngaerau amlglawdd yn dangos sawl cam adeiladu a chynnal a chadw, gyda phwyslais arbennig ar fynedfeydd trawiadol a chymhleth. Mae gan gaerau pentir amddiffynfeydd sy'n torri rhan uchaf penrhyn a gellir eu gweld ar glogwyn arfordirol ac yn fewndirol, wedi'u lleoli rhwng dau ddyffryn nant sy'n cydgyfeirio.

Roedd **amddiffynfeydd** yn amrywio'n eang o ran eu dulliau adeiladu, yn cynnwys cloddwaith wedi'i gynnal gan garreg neu bren, cloddwaith â phren, waliau sych o gerrig llanw, a rhagfuriau tomen bridd enfawr (neu glasis). Roedd yr olaf yn arddull gymharol hwyr o ran amddiffynfa lle byddai yn llethr wyneb allanol llethr y rhagfur pridd enfawr yn ymdoddi yn llethr wyneb mewnol ei ffos allanol ddofn. Creodd hyn rwystr trawiadol ac effeithiol ac ychydig iawn o waith cynnal a chadw yr oedd ei angen arno. Yn aml, erys rhagfuriau o'r fath yn serth hyd heddiw, dros ddwy fil o flynyddoedd yn ddiweddarach.

Settlement types

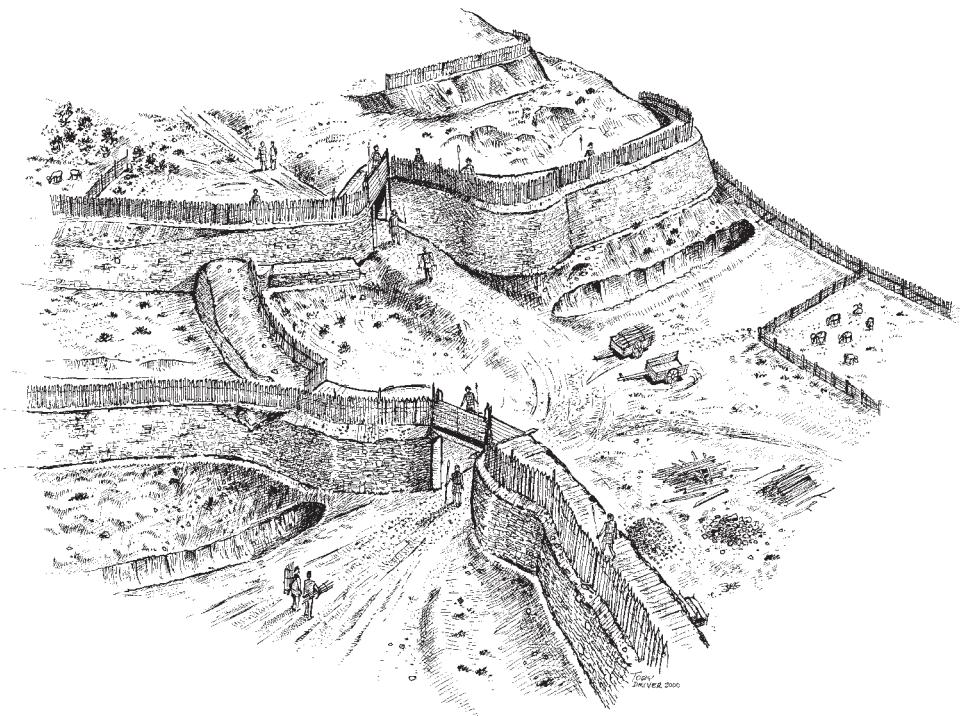
A wide variety of Iron Age settlements can be found in Wales, differing in terms of size, construction techniques, setting and function. Most of the visible earthwork and stone remains are to be found in the uplands, or in unimproved areas of farmland such as coastal heathland. But evidence also survives for sites in lowland areas and river valleys: the buried archaeology is visible as cropmarks and soilmarks on aerial photographs.

Hillforts and promontory forts

Hillforts with only one rampart are described as univallate, while those with two or more ramparts are described as multivallate. Most multivallate hillforts had several phases of construction and maintenance, with particular emphasis placed on impressive and complex entrances. Promontory forts have defences that cut off the neck of a headland and can be found both on coastal cliffs and inland, situated between two converging stream valleys.

Defences varied widely in their construction methods, including stone or timber revetted earthworks, timber-laced earthworks, drystone rubble walls, and massive earthen dump (or glacis) ramparts. This last was a relatively late style of defence in which the massive earthen rampart was given a sloping outer face continuous with the slope of the inner face of its deep outer ditch. This produced an impressive and effective barrier that required very little maintenance. Such ramparts often remain steep to this day, over two thousand years later.

Roedd **mynedfeydd** yn amrywio. Fel arfer byddai gan bob un ohonynt balis a phorth pren, ond roedd gan rai amddiffynfeydd ychwanegol megis corridorau mewndro neu ddynesfeydd allanol cymhleth.

Entrances varied. All would usually possess a timber palisade and gateway, but some had additional defences such as inturned corridors or complex external approaches.

Uchod: Bryngaer Pen Dinas, uwchben Aberystwyth (Hawlfraint y Goron: CBHC) a (chwith) adluniad artist o'i rhagfuriau a'i phyrth (T. G. Driver). Roedd gan y rhagfuriau enfawr arwyneb carreg gyda ffosydd o'r graig hyd at 10 troedfedd (3m) o ddyfnder bob ochr i'r ffordd ddynesu at y fynedfa.

Above: The hillfort of Pen Dinas, above Aberystwyth (Crown Copyright: RCAHMW) and (left) an artist's reconstruction of its ramparts and gateways (T. G. Driver). The massive ramparts were faced with stone and the approach to the entrance was flanked by rock-cut ditches up to 10ft (3m) in depth.

Bryngaer Tre'r Ceiri, ar benrhyn Llŷn
(Hawlfraint y Goron: CBHC).

Cadarnleoedd amddiffynol yn unig oedd rhai bryngaerau, tra bod eraill wedi datblygu rolau yn cynnwys storio ac ailddosbarthu **cynnyrch amaethyddol** dros ben. Mae'n bosibl mai dim ond defnydd tymhorol neu achlysurol a wnaed o'r rhain, er i frysngerau diwedd yr Oes Haearn ddechrau datblygu yn aneddiadau pwysig. Er enghraift, roedd Tre'r Ceiri ar benrhyn Llŷn yn cynnwys sylfeini carreg dros 150 o dai crwn. Mae llawer o frysngerau yn dangos dystiolaeth o ddefnydd dwys: y tu mewn i'r frysngær roedd tai crwn, pydewau storio graen, tomenni sbwriel a strwythurau ategol eraill megis ysguboriau ar lefel uwch. Fodd bynnag, nid oedd y llwyfannau tai lluosog a'r ffosydd cylchol sydd i'w gweld yn aml heddiw oll yn gyfoes o ran eu hadeiledd a'u defnydd.

The hillfort of Tre'r Ceiri, on the Lleyn peninsula
(Crown Copyright: RCAHMW).

Some hillforts were simply defensive strongholds, while others developed roles involving the storage and redistribution of surplus **agricultural products**. Some may have only seen seasonal or occasional occupation, although the later Iron Age hillforts began to develop as significant settlements. For example, Tre'r Ceiri on the Lleyn peninsula contained the stone foundations of over 150 roundhouses. Many hillforts show evidence of intensive occupation: the hillfort interiors contained roundhouses, grain storage pits, rubbish pits and other auxiliary structures such as raised granaries. However, the many house platforms and ring ditches that are often visible today were usually not all contemporary in construction and use.

Er eu bod yn aml yn drawiadol o hyd, rhaid i ni gofio bod y bryngaerau sydd wedi goroesi yng Nghymru yn adfeillion. Caiff y copaon a'r llethrâu eu torri gan ffosydd a'u gwregysu gan ragfuriau nad ydynt bellach yn dangos natur soffistigedig yr amddiffynfeydd pren a charreg gwreiddiol. Mae'n hawdd anghofio'r ymdrech a wnaed gan gymuned fawr yn cydweithio gyda'r un nod er mwyn eu codi. Mae'r fryngaer yn anad yr un heneb yn symbol gwirioneddol o bŵer, ac mae ei statws, meddiant a rheolaeth cyn bwysiced â'r elfen amddiffynnol.

Byddai gan fryngaerau swyddogaethau coffaol neu symbolaidd. Awgrymir hyn gan yr ymdrech a wnaed i greu eu mynedfeydd. Mae'n bosibl bod hyd yn oed bryngaerau eithaf bach wedi cynnwys tramwyfeydd â phren enfawr, gyda thyrau uchel yn edrych drostynt a gwarchotgelloedd bob ochr iddynt. Mae tystiolaeth archeolegol yn awgrymu ei bod yn bosibl y byddai gweithgarwch defodol a digwyddiadau cymdeithasol megis gwleddoedd neu ddathliadau tymhorol ymhllith swyddogaethau pwysig y bryngaerau. Mae'n rhaid bod y rolau hyn wedi atgyfnerthu hunaniaeth lwythol ac awdurdod y bendefigaeth filwrol oedd yn rheoli. Fodd bynnag, parhaodd amddiffyniad yn un o brif swyddogaethau'r bryngaerau, oherwydd bod tystiolaeth archeolegol o ymosod (llosgi rhagfuriau pren) ac amddiffyniad (celciau o gerrig tafl yn barod i'w defnyddio) wedi'u darganfod.

Mae'r rhan fwyaf o'r ynys yn wastad ac wedi'i gorchuddio â fforestydd, er bod llawer o'i hardaloedd yn fryniog. Mae'n cynhyrchu grawn, gwartheg, aur, arian, a haearn. Caiff y pethau hyn felly eu hallforio o'r ynys yn ogystal â chroen, a chaethweision, a chwân sydd wrth natur yn addas i ddiben yr helfa.

Strabo, *Geographia*, IV. 5. 4.5.2

Disgrifiad o Brydain yn Oes yr Haearn gan Strabo, daearyddwr Groegaidd a oedd yn byw rhwng 44 CC a 23 OC

Although often still impressive, we must remember that the hillforts that survive in Wales are ruins. The summits and slopes are cut by ditches and girdled by ramparts that no longer display the sophistication of the original timber and stone fortifications. The effort that must have gone into their construction — effort by a large community working with common purpose and direction — is not immediately apparent. More than any other prehistoric monument, the hillfort truly is a symbol of power, and it is as much about status, possession and control as defence.

Hillforts would have had monumental or symbolic functions. This is suggested by the effort often expended upon their entrances. Even quite small hillforts may have boasted gateway passages lined with massive timbers, overlooked by high towers and flanked by guard chambers. Archaeological evidence indicates that ritual activities and social gatherings such as feasts or seasonal occasions may have been important functions of hillforts. These roles must have reinforced both tribal identity and the authority of the dominant warrior aristocracy. However, defence remained a primary function of hillforts, as archaeological evidence for both attack (the burning of timber-laced ramparts) and defence (caches of sling-stones ready for use) has been recovered.

Most of the island is flat and overgrown with forests, although many of its districts are hilly. It bears grain, cattle, gold, silver, and iron. These things, accordingly, are exported from the island, as also hides, and slaves, and dogs that are by nature suited to the purpose of the chase.

Strabo, *Geographia*, IV. 5. 4.5.2

A description of Iron Age Britain from Strabo, a Greek geographer who lived between 44 BC and AD 23

Bryngaer drawiadol Caer Euni, ger y Bala, Gwynedd. Saif y fryngaer ar frig crib cul a cheir tystiolaeth o wydrefiddiad — sef cerrig toddedig ac afluniaid o ganlyniad i dymheredd uchel lawn, y tybir fel arfer ei fod yn cynrychioli llsgri rhagfur lasin pren yn fwriadol (Hawlfraint y Goron: CBHC).

The impressive hillfort of Caer Euni, near Bala, Gwynedd. The hillfort occupies the summit of a narrow ridge and bears evidence of vitrification — melted and deformed stones resulting from the application of an extremely high temperature and usually assumed to represent the deliberate firing of a timber-laced rampart (Crown Copyright: RCAHMW).

Fotograffau o'r awyr

Ar yr iseldiroedd, mae canrifoedd o aredig a chlirio caeau yn aml wedi arwain at ddinistrio olion caerau a ffermdai cynhanesyddol sy'n sefyll. Er gwaethaf hyn, mae'r nodweddion archeolegol claddedig a geir mewn ffosydd, tyllau pyst a rheseidiau pydewau i'w gweld o hyd ar ffurf olion cnydau ac olion pridd ar ffotograffau o'r awyr. Mae olion pridd yn ymddangos fel newidiadau mewn lliw mewn caeau sydd wedi'u haredig. Caiff olion cnydau eu ffurfio gan wahaniaethau yn nhŷfiant cnydau neu laswellt: mae cnydau'n tyfu'n well dros bydewau a ffosydd o ganlyniad i fwy o ddyfnader pridd, tra bod waliau ac ardaloedd caregog yn achosi i gnydau wywo neu'n atal eu twf o ganlyniad i bridd mwy bas.

Mae Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru yn cynnal rhaglen barhaus o ffotograffau o'r awyr, ar gyfer safleoedd newydd posibl a monitro cyflwr safleoedd hysbys. Yn dibynnu ar amodau tymhorol — megis haf sych iawn — efallai y bydd safleoedd newydd i'w gweld mewn ardaloedd a arolygwyd eisoes. Caiff pob Heneb Gofrestredig yng Nghymru ei chofnodi o'r awyr yn rheolaidd, caiff ei chyflwr ei monitro a'i chymharu â ffotograffau blaenorol. Yn y ffordd hon, gellir nodi problemau megis sathru gan anifeiliaid neu erydu a achosir gan ymwelwyr neu lwybrau cerbydau ar gam cynnar a rhoi mesurau cadwraeth ar waith.

Aerial photography

In lowland areas, centuries of ploughing and field clearance have often resulted in the destruction of the upstanding remains of prehistoric forts and homesteads. Despite this, the buried archaeology contained within ditches, post holes and pit alignments is still visible as cropmarks and soilmarks on aerial photographs. Soilmarks appear as changes in colour within ploughed fields. Cropmarks are formed by differences in crop or grass growth: crops grow better over pits and ditches as a result of deeper soil depth, while walls and stony areas cause crops to wilt or become stunted in the reduced soil depth.

The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Wales runs a continuous programme of aerial photography, both prospecting for new sites and monitoring the condition of known sites. Depending upon seasonal conditions — such as a very dry summer — new sites may become visible in areas previously surveyed. Every Scheduled Ancient Monument in Wales is recorded from the air on a regular basis. Its condition is monitored and compared to previous photographs. In this way problems such as stock poaching or erosion caused by visitors or vehicle tracks may be identified at an early stage and conservation measures put in place.

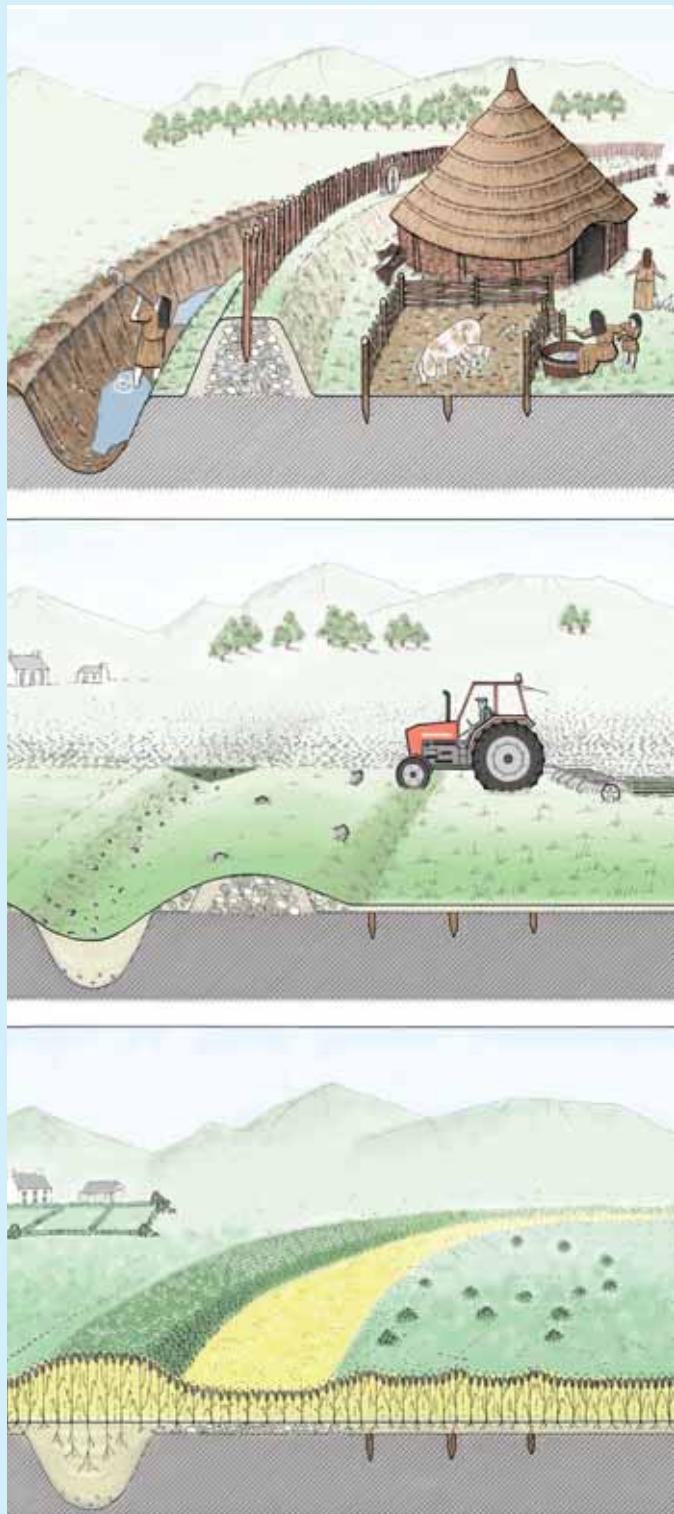

Caiff olion cnydau eu ffurfio gan wahaniaethau yn nhfyiant cnydau neu laswellt. Mae cnydau'n tyfu'n well dros bydewau a ffosydd o ganlyniad i fwy o ddyfnder pridd, tra bod waliau ac ardaloedd caregog yn gwneud i gnydau wywo neu'n atal eu twf o ganlyniad i bridd mwy bas (Hawlfraint y Goron: CBHC). Uchaf: Amddiffynnir y tŷ crwn Oes Haearn hwn gan glawdd caregog â phalis ar ei frig, a ffos. Canol: Dwy fil o flynyddoedd yn ddiweddarach, mae'r adeiladau wedi hen ddifflannu ac mae'r ffos wedi llenwi. Mae aredig wedi gwneud lefelau gwahanol yn wastad. Gwaelod: Mae cnydau'n bwrw gwreiddiau hir yn y pridd dwfn a oedd yn llenwi'r ffos a'r tyllau pyst, ond nid yw eu twf cystal ar olion y clawdd caregog.

Cropmarks are formed by differences in crop or grass growth. Pits and ditches cause crops to grow better as a result of deeper soil depth, while walls and stony areas cause crops to wilt or become stunted because of reduced soil depth (Crown Copyright: RCAHMW). Top: This Iron Age roundhouse is protected by a stony bank with a palisade on top, and a ditch. Middle: Two thousand years later, the buildings are long gone and the ditch has filled up. Ploughing has evened out the different levels. Bottom: Crops put down long roots in the deep soil that filled the ditch and postholes, but struggle on the stony remains of the bank.

Chwith pellach: Ffotograff a dynnwyd o'r awyr o glostir 'banjo' Lawrence yng Ngheredigion. Dengys yr ôl cnwd ffosydd y clostir a'r fynedfa fewndro ar ffurf twmffat (Hawlfraint y Goron: CBHC). Roedd y clostir mewnol yn cynnwys y fferm tra roedd y clostir allanol mwy o faint yn gweithredu fel corian wartheg amddiffynedig. Chwith: Cloddyd clostir anhediad cynhanesyddol diweddar yn Ffynnonwen, Ceredigion yn 2006. Gellir gweld ffosydd a ddangoswyd gan olion cnydau yn glir.

Far left: An aerial photograph of the Lawrence 'banjo' enclosure in Ceredigion. The cropmark clearly indicates the enclosure ditches and inturned funnel-shaped entrance (Crown Copyright: RCAHMW). The inner enclosure contained the farmstead while the larger outer enclosure acted as a protected stockyard. Left: A late prehistoric settlement enclosure at Ffynnonwen, Ceredigion, was excavated in 2006. Ditches which had been shown by cropmarks can be seen clearly.

Un o'r tai crwn Oes Haearn a ailadeiladwyd yng Nghastell Henllys,
Sir Benfro (Mick Sharp Photography) ac (gyferbyn) argraff artist o fywyd
yn ystod yr Oes Haearn y tu mewn i un o'r tai crwn yn Nhŷ Mawr ar Ynys Môn
(Jean Williamson ar gyfer Cadw).

One of the reconstructed Iron Age roundhouses at Castell Henllys,
Pembrokeshire (Mick Sharp Photography) and (opposite) an artist's
impression of Iron Age life inside one of the roundhouses at Tŷ Mawr
on Anglesey (Jean Williamson for Cadw).

Llociau amddiffynedig

Mae'n debygol mai ffermydd oedd y llociau amddiffynedig llai y gellid eu gweld yng Nghymru. Yn aml byddent wedi cynnwys tai crwn pren gyda phydewau storio graen, pantiau gweithio a lleoliadau dau a phedwar pyst (yn arwydd o unrhyw beth o reseli sychu i ysguboriau uwch). Roedd gan y tai crwn doeau gwellt pigfain ac roedd dulliau amrywiol o adeiladu waliau, yn cynnwys plethwaith a chlai, glaswellt a waliau sych. Fodd bynnag, yn aml, yr unig beth sy'n weddill (ac eithrio dyddodion archeolegol claddedig) yw ffos ddraenio gylchol neu lwyfan tŷ crwn.

Mae'r llociau yn wahanol iawn o ran maint a siâp, o lociau bach palisâd, llociau arglawdd neu lociau â wal (a all fod yn grwn, yn hirgrwn neu'n betryal) i lociau mwy â chloeddiau lluosog. Amgylchynir rhai o'r rhain gan gylchoedd consentrig ac mae ganddynt ddynesfeydd hirgwl ag arglawdd, ar ffurf twmffat. Mae'n debyg mai diben y rhain oedd helpu i reoli a symud gwartheg. Yn aml, mae gan y llociau hyn ac iddynt sawl arglawdd gloddiau a ffosydd allanol bach iawn ac fel arfer fe'u gwelir ar dir ar oleddf mewn ucheldiroedd. Yn ogystal â diogelu'r trigolion, roedd llawer o'r ffermydd amddiffynedig bach hyn wedi'u cynllunio er mwyn diogelu anifeiliaid stoc gwerthfawr rhag cael eu dwyn.

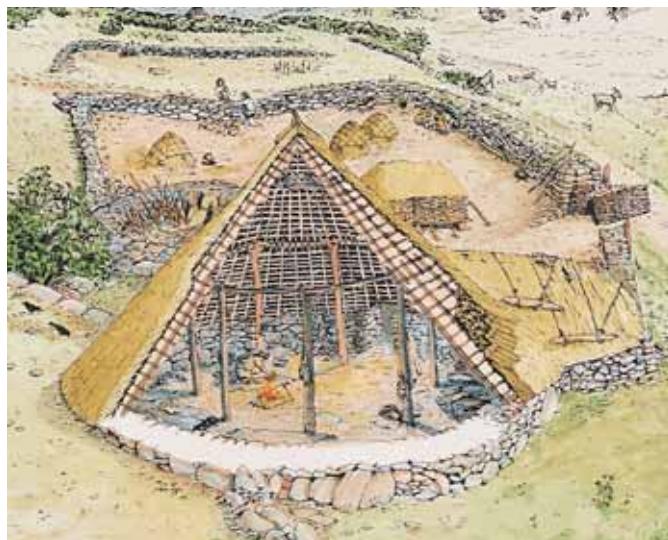
Mewn rhannau o Gymru, yn arbennig Sir Drefaldwyn, Sir Benfro a Gwynedd, roedd ffermydd amddiffynedig a grwpiau o gytiau bron mor amlwg ar y dirwedd yn yr Oes Haearn ag yw ffermydd heddiw.

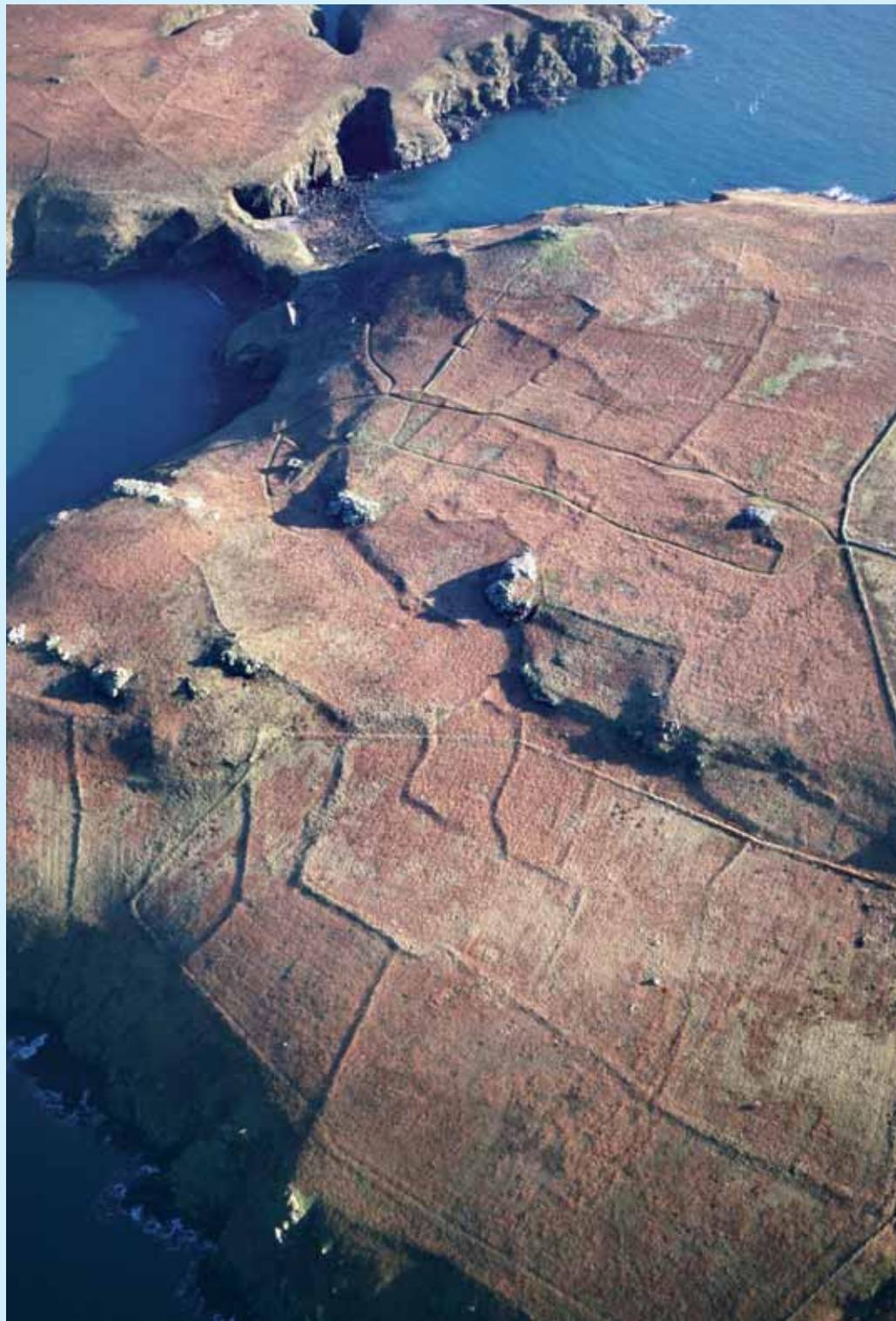
Defended enclosures

The smaller defended enclosures that can be found in Wales were probably farmsteads. They would often have contained timber roundhouses with associated grain storage pits, working hollows and two- and four-post settings (indicating anything from drying racks to raised granaries). The roundhouses had conical thatched roofs and there were various methods of wall construction, including wattle-and-daub, turf and drystone. Often, however, all that remains (bar buried archaeological deposits) is a circular drainage ditch or circular house platform.

The enclosures differ greatly in size and shape, from small palisaded, embanked or walled enclosures (which can be round, oval or rectangular in plan) to larger enclosures with multiple banks. Some of these are defined by concentric rings and have elongated and embanked funnel-shaped approaches. These have been interpreted as an aid to the control and movement of cattle. These multiple banked enclosures often have very slight outer banks and ditches and can usually be found on sloping ground in upland areas. Many of these small defended farmsteads were designed as much to safeguard the valuable stock animals from rustling as to protect the inhabitants.

In parts of Wales, particularly Montgomeryshire, Pembrokeshire and Gwynedd, the landscape was almost as densely occupied in the Iron Age by defended farmsteads and hut groups as it is by present-day farms.

Mae gan Ynys Sgomer, ychydig oddi ar arfordir Sir Benfro, un o tirweddau ffermio hynafol sydd wedi goroesi orau ym Mhrydain. Mae cylchau cytiau, grwpiau o gytiau a systemau caeau oes Haearn oll i'w gweld o hyd. Yn y ffotograff hwn a dynnwyd o'r awyr, gellir gweld patrwm afreolaidd caeau hynafol yn glir (Hawlfraint y Goron: CBHC).

Skomer Island, just off the coast of Pembrokeshire, boasts one of the best-preserved ancient farming landscapes in Britain. Iron Age hut circles, hut groups and field systems are all still visible. In this aerial photograph, the irregular pattern of ancient fields can clearly be seen (Crown Copyright: RCAHMW).

Mae nifer o gylchau cytiau pren i'w gweld o fewn muriau Tre'r Ceiri, ar benrhyn Llyn. Mae cylchau cytiau a grwpiau cytiau tebyg i'w gweld ledled Gwynedd (Mick Sharp Photography).

Many stone hut circles are visible within the walls of Tre'r Ceiri, on the Lleyn peninsula. Similar hut circles and hut groups can be found throughout Gwynedd (Mick Sharp Photography).

Grwpiau o cytiau a systemau caeau

Ceir enghreifftiau niferus o cytiau o'r Oes Haearn heb eu hamgáu, grwpiau o cytiau a systemau caeau ar rostir a bryniau heb eu gwella yng ngogledd-orllewin a de-orllewin Cymru ac ar rai o ynysoedd Sir Benfro. Mae'r ffermydd bach hyn heb eu hamddiffyn wedi goroesi oherwydd iddynt gael eu hadeiladu o garreg ac o ganlyniad i adael y dirwedd tir uchel i ffermio bugeiliol neu rostir. Mae'n rhaid bod llawer mwy ar iseldiroedd Cymru, ond oherwydd iddynt gael eu hadeiladu o bren, cafodd y dystiolaeth ei dileu gan amaethyddiaeth a defnydd tir parhaus i raddau helaeth.

Mae'n bosibl mai byr fu hyd a meddiannaeth tŷ crwn. Mae'n debygol bod y rhai ar yr iseldiroedd ffrwythlon wedi'u hailadeiladu ar neu ger y safle gwreiddiol, ond mae'n bosibl bod y rhai ar y llethrâu a'r terasau uwch wedi'u gadael yn segur pan symudwyd yr anheddiad i safle newydd ar ôl i'r pridd fynd yn anffrwythlon.

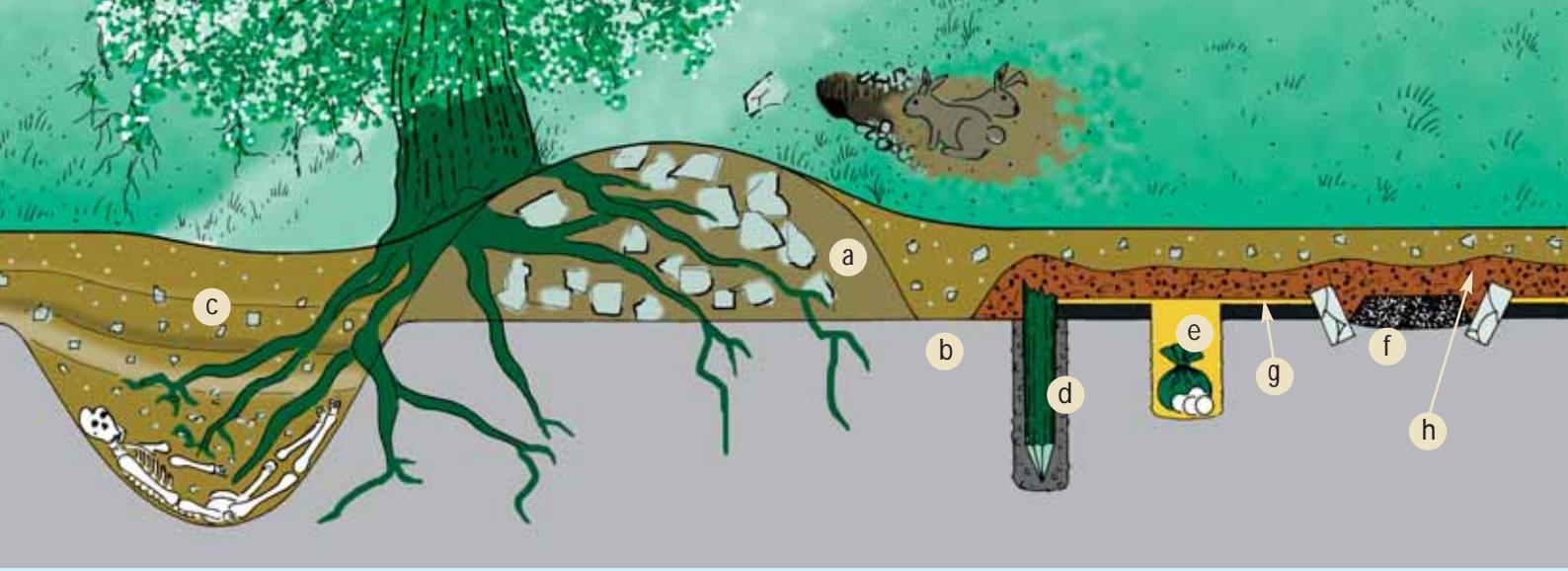
Weithiau mae systemau caeau cysylltiedig, yn cynnwys caeau bach a siâp afreolaidd a chloddiau pridd a charreg isel neu waliau a linsiedi wedi cwympo yn ffin iddynt wedi goroesi. Yn aml ceir carneddi carega ynddynt.

Hut groups and field systems

Well-preserved examples of unenclosed Iron Age huts, hut groups and field systems abound on unimproved heathland and hills in north-west and south-west Wales and on some of the Pembrokeshire islands. These small undefended farmsteads have survived because they were built of stone and as a result of the abandonment of the upland landscape to pastoral agriculture or heath. Many more must have occupied the lowlands of Wales, but because they were built of timber the evidence has been largely erased by continuous agriculture and land use.

The duration of occupation of a roundhouse may have been short. Those on the fertile lowlands were probably rebuilt on or near the original site, but those on the upland slopes and terraces were perhaps abandoned when the soil had been exhausted and the settlement relocated to a fresh site.

Associated field systems, comprising small irregular fields defined by low earth and stone banks or tumbled walls and lynchets sometimes survive. Small clearance cairns are often contained within them.

Gwybodaeth archeolegol

Astudiaeth o bobl yn y gorffennol yw archeoleg drwy'r olion ffisegol a adawyd ganddynt. Gall cloddio archeolegol gofalus ddatgelu'r tyllau lle bu'r pyst yn sefyll gynt, llwybr draen wedi'i fewnlenwi, pridd llosg hen aelwyd neu glai wal gwympedig. Gall haenau gwahanol ddangos sut y codwyd tŷ neu ragfur, tra gall artefactau a gollwyd neu a waredwyd gan yr adeiladwyr a'r preswylwyr fod yn dystiolaeth o ddyddiad yr adeilad neu feddiannaeth. Efallai y bydd haenau megis lloriau tai a gweithdai yn cynnwys gwrthrychau megis offer a chrochenwaith, sy'n rhoi gwybodaeth am fywyd bob dydd.

Anaml iawn y mae henebion yn aros yn ddigynnewid o'r adeg y codwyd hwy i'r adeg y rhoddwyd y gorau i'w defnyddio. Mae datod y dilyniant o ddifrod ac atgyweirio, neu ddymchwel ac ailadeiladu yn hanfodol i'n dealltwriaeth o'u hanes. Yn aml, codwyd bryngerau mewn camau penodol. Nid oedd y strwythurau y gellid eu canfod ynddynt o reidrwydd o'r un cyfnod. Megis jig-so, rhaid creu'r darlun mawr yn bwyllog ofalus o'r darnau bach o dystiolaeth y gellir eu datgelu drwy gloddio gofalus. Mae'r darnau unigol yn fregus ac yn hawdd eu hanhreñnu, ac unwaith y collir hwy, maent wedi mynd am byth. Yn aml mae eu safle yn yr haenau archeolegol yn allweddol, felly nid yw'n anodd gweld sut y gall gweithgarwch sy'n ymddangos yn ddiniwed, megis aredig, ddileu'r olion aneglur hyn o'r gorffennol.

Gellir defnyddio Stratigraffeg (neu'r astudiaeth o haenau) i ddehongli safle archeolegol, gan egluro'r drefn digwyddiadau drwy glodiadau gofalus. Dengys y trawstoriad yn y darlun hwn ragfur (a) bryngær Oes Haearn a adeiladwyd ar hen arwyneb y tir (b). Mae'r ffos (c) a'r tu mewn wedi llenwi'n raddol a phridd dros amser. Mae ffosydd yn aml yn cynnwys dystiolaeth archeolegol ddiidorol megis gweddillion organig ac esgyrn. Gellir gweld twll postyn (d) a chelc o ddarnau arian claddedig (e) o dan yr arwynebau llawr adeiladu a meddiannaeth (g) ac mae aelwyd (f) o dan yr haen o faluron (h) a ffurfiwyd wedi cwmpy tŷ crwn pren (Hawlfraint y Goron: CBHC).

Archaeological information

Archaeology is the study of humans in the past through the physical traces they left behind. Careful archaeological excavation may reveal the holes where posts once stood, the course of an infilled drain, the burnt earth of a former hearth or the clay of a collapsed wall. Distinct layers may show how a house or a rampart was built, while artefacts lost or discarded by the builders and inhabitants can provide evidence of the date of building or occupation. Layers such as the floors of houses and workshops may contain objects such as tools and pottery, which provide information about daily life.

Monuments rarely remained the same from construction to abandonment. Disentangling the sequences of damage and repair, or demolition and rebuilding, is critical to our understanding of their history. Hillforts were often built in distinct phases. The structures that may be found within them were not necessarily contemporary with each other. Like a jigsaw, the larger picture must be painstakingly built up from the small pieces of evidence that can be revealed by careful excavation. The individual fragments are fragile and easily disturbed, and once lost they are gone forever. Often their location within the archaeological layers is critical, so it is not difficult to see how seemingly harmless activities such as ploughing can cause loss to such faint traces of the past.

Stratigraphy (or the study of layers) can be used to interpret an archaeological site, explaining the sequence of events by careful excavation. In this illustration the section shows the rampart (a) of an Iron Age hillfort built on to the old ground surface (b). The ditch (c) and interior having gradually filled with soil over time. Ditches often contain interesting archaeological evidence such as organic remains and bones. A posthole (d) and a buried coin hoard (e) can be seen under the construction and occupation floor surfaces (g) and a hearth (f) lies under the debris layer (h) formed after the collapse of a timber roundhouse (Crown Copyright: RCAHMW).

Cadwraeth a rheoli

I raddau helaeth, mae goroesiad nodweddion hanesyddol yn dibynnu ar ddefnydd tir yn y gorffennol a heddiw. Mae gwahanol fathau o dir yn arwain at fgythiadau a phwysau gwahanol. Mae gofal am nodweddion hanesyddol ac ystyriaeth iddynt yn bwysig ac yn aml gall newidiadau bach mewn rheoli arwain at welliannau sylweddol. Mae'r adrannau canlynol yn awgrymu opsiynau i'w hystyried wrth ofalu am gloddwaith mewn coetir, tir pori'r ucheldir ac yn nhirwedd wledig yr iseldir.

Gofalu am henebion mewn coetir

Er y gall gwreiddiau coed wneud difrod i ddyddodion archeolegol claddedig a gall coed ansefydlog achosi difrod mawr os dymchwelir hwy gan y gwynt, mae hen goetir yn aml wedi gwarchod nodweddion hanesyddol rhag defnydd amaethyddol dwysach. O ganlyniad mae nifer sylweddol o frysiaerau mewn cyflwr da wedi goroesi mewn coetir aeddfed.

Yn gyffredinol, mae gwreiddiau coeden lawndwf yn annhebygol o ymestyn ymhellach. Cyhyd ag y bydd y goeden yn iach ac yn sefydlog nid oes fawr o fantais o'i thorri. Fodd bynnag, ceir eithriadau. Os yw gwreiddiau'r goeden yn ymestyn o fewn neu'n agos at waith carreg neu gloddwaith lle gallai unrhyw symudiad achosi cwymp, efallai y byddai'n well ei thorri. Mae coed ifanc yn peri mwy o fgythiad, felly dylid torri coed ifanc cyn iddynt dyfu'n rhy fawr. Gall coed unigol neu ardaloedd o goetir fod dan warchodaeth yn eu rhinwedd eu hunain, felly mae'n bwysig ymgynghori â'r Comisiwn Coedwigaeth cyn torri coed.

Conservation and management

The survival of historic features is largely dependent upon land use past and present. Different types of land use present different threats and pressures. Care and regard for historic features is important and often modest changes in management can result in significant improvements. The following sections suggest options to consider when caring for earthworks in woodland, upland pasture and in the lowland rural landscape.

Caring for monuments in woodland

Although tree roots can damage buried archaeological deposits and unstable trees can cause extensive disturbance if they blow over, old woodland has often protected historic features from more intensive agricultural use. Consequently, a significant number of well-preserved hillforts survive in mature woodland.

Generally, the roots of a fully grown tree are unlikely to extend further. Providing the tree is healthy and stable there is little to be gained from its removal. However, there are exceptions. Should the tree roots extend within or close to stone banks or earthworks, where any movement could cause collapse, removal may be desirable. Young trees pose a greater threat of disturbance, so saplings should be removed before they become too large. Individual trees and areas of woodland may be protected in their own right, so it is important that the Forestry Commission is consulted before felling takes place.

Gall coed a ddiwreiddiwyd achosi difrod sylweddol, yn yr achos hwn i ragfuriau cerrig mawr bryngaer yn Nyffryn Gwy.

Uprooted trees can cause significant damage, in this case to the large stone-built dump ramparts of a hillfort in the Wye valley.

Mae gorchudd y ddaear o fewn coetir yn bwysig iawn. Mae coed yn cau golau allan ac yn lleihau maetholion, felly gall fod yn anodd tyfu glaswellt iach, er y gellir atal twf prysgwydd a choed ifanc. O ganlyniad gall arwyneb y ddaear fod yn agored i erydiad, yn enwedig os yw da byw yn cael mynd ar y tir.

Dewisiadau i'w hystyried

- Monitro cyflwr coed i nodi coed ansefydlog
- Torri coed sy'n tyfu ar gloddweithiau drwy eu torri ar lefel y ddaear. Trin bôn y coed neu eu gadael i bydru yn y fan a'r lle
- Torri coed ifanc
- Gosod ffensys i reoli da byw
- Rheoli prysgwydd drwy bori neu drwy eu torri'n achlysurol
- Ystyried lles yr heneb yn ystod gwaith coedio

Gwarchodir moch daear o dan Ddeddf Moch Daear 1991 a Deddf Gwarchod Moch Daear 1992, sy'n ei gwneud yn drosedd i gymryd, lladd neu amharu ar fochyn daear neu ei ddaear. Os yw moch daear yn gwneud difrod i safleoedd archeolegol, ceisiwch gyngor gan Cadw a Chyngor Cefn Gwlad Cymru.

Ground cover within woodland is of particular importance. Trees exclude light and reduce nutrients so it can be difficult to establish a healthy grass sward, although scrub and sapling growth can be suppressed. Consequently the ground surface can be vulnerable to erosion, especially if livestock has access.

Options to consider

- Monitor the condition of trees to identify any which are unstable
- Remove trees growing on earthworks by cutting at ground level. Treat stumps or leave to rot in situ
- Remove saplings
- Install fencing to allow livestock control
- Control scrub by grazing or by periodic cutting
- Consider the welfare of the monument during timber operations

Badgers are protected by the Badgers Act 1991 and the Protection of Badgers Act 1992, which make it a criminal offence to take, kill or interfere with a badger or its sett. If badgers are damaging archaeological sites, seek advice from Cadw and the Countryside Council for Wales.

Gall erydiad gan gerbydau achosi difrod dirrifol i henebion. Mae gan y clostir crwn hwn fynedfa ar ffurf twmffat, a welir ar y dde yn y ffotograff isod a dynnyd o'r awyr (Hawlfraint y Goron: CBHC). Mae nifer o lwybrau yn torri ar ei draws ac mae'r difrod i'w weld o'r ddaear (chwith).

Vehicle erosion can cause serious damage to historic monuments. This circular enclosure has a funnel-shaped entrance, seen on the right in the aerial photograph below (Crown Copyright: RCAHMW). Several tracks cut across it and the damage is visible from the ground (left).

Gofalu am henebion ar laswelltir a rhostir

Er bod safleoedd archeolegol a leolir ar laswelltir neu rostir ucheldir sydd wedi'u rheoli'n dda yn sefydlog ar y cyfan, gall difrod ddigwydd o hyd. Gwell atal na gwella, felly edrychwch am arwyddion y gallai heneb fod mewn perygl, a cheisiwch atal hyn. Dylech gael cyngor archeolegol ar bob achlysus os ydych yn ystyried gwneud gwaith atgyweirio neu os bydd camau gweithredu rheoli yn amharu ar y ddaear.

Mae mathru neu erydu gan dda byw yn fygithiadau penodol i gloddwaith archeolegol. Gall da byw wneud difrod i safleoedd archeolegol drwy fathr neu greu creithiau erydiad. Gall hyn anffurfio heneb ac amharu ar y wybodaeth y mae'n ei chynnwys. Weithiau mae hyn yn digwydd oherwydd bod gormod o dda byw ar safle, ond yn amlach na pheidio mae hyn yn gysylltiedig â symud da byw neu fannau ymgynnull, megis pyrth a mannau bwyta. Gellir sefydlogi creithiau bach drwy sicrhau na all da byw fynd atynt a rhoi cyfle i laswellt aildyfu, ond effalai y bydd angen gwaith atgyweirio manwl ar greithiau mwy o faint gyda thywarchen neu bridd.

Gall cerbydau ac ymwelwyr achosi erydiad ac ymyrraeth wrth i lwybrau ymffurfio yn y ddaear, yn enwedig ar lethrau. Mae beicio modur a cherbydau pedair-olwyn yn fygithiad penodol. Gall symud cerrig maes, dadwreiddio llystyfiant prysgaidd, adnewyddu'r borfa drwy aredig, cloddio draeniau newydd a gosod ffensys newydd oll achosi difrod mawr i unrhyw nodweddion hanesyddol. Dylid ystyried yr effaith ar safleoedd archeolegol ac, yn achos Henebion Cofrestredig, ceisio'r cyngor priodol.

Dewisiadau i'w hystyried

- Dylid lleoli cafnau dŵr ac offer bwydo stoc i ffwrdd oddi wrth heneb
- Monitro lefelau stocio, yn enwedig mewn tywydd gwlyb, er mwyn lleihau'r potensial ar gyfer difrod drwy sathru neu erydu
- Atgyweirio creithiau erydiad gydag arweiniad priodol
- Defnyddio llwybrau cerbydau amgen sy'n osgoi'r safle archeolegol
- Annog ymwelwyr i ddefnyddio llwybrau priodol
- Peidio ag annog mynediad gan feiciau modur a cherbydau pedair-olwyn
- Cyfeirio draeniau a ffensys i ffwrdd oddi wrth unrhyw safleoedd archeolegol

Caring for monuments in grassland and moorland

Although archaeological sites situated in well-managed grassland or upland moorland are generally stable, damage can still occur. Prevention is better than cure, so look for signs that a monument might be under stress and try to remove the cause. Always obtain archaeological advice if repair work is considered or if any management action will disturb the ground.

Livestock poaching or erosion are particular threats to archaeological earthworks. All livestock can damage archaeological sites through poaching or by creating erosion scars. This can disfigure a monument and damage the information it contains. Sometimes this happens just through over-stocking, but more commonly it is associated with livestock movement or gathering points, such as gateways and feeders. Small erosion scars can be stabilized by excluding stock and allowing grass to regenerate but larger scars may need careful repair with turf or soil.

Vehicles and visitors can cause erosion and disturbance as tracks and paths form in the ground, especially on a slope. Motorbikes and 4x4 vehicles are a particular threat. The removal of field stone, the uprooting of scrub vegetation, pasture renewal by ploughing, the excavation of new drains and the installation of new fencing can all cause significant damage to any historic features. The impact upon archaeological sites should be considered and, in the case of Scheduled Ancient Monuments, the appropriate advice sought.

Options to consider

- Water troughs and stock feeders should be located away from the historic monument
- Monitor stocking levels, particularly in wet weather, in order to minimize the potential for damage by poaching or erosion
- Repair erosion scars with appropriate guidance
- Use alternative vehicle routes that avoid the archaeological site
- Encourage visitors to use appropriate paths
- Discourage motorbike and 4x4 access
- Route drains and fences away from any archaeological sites

Mae safleoedd archeolegol yn aml yn anodd i'w gweld o'r ddaear.
Prin y gallir gweld sylfeini cylch cytiau ym mlaendir y llun hwn
(Mick Sharp Photography).

Archaeological sites are often quite difficult to see from the ground. In the foreground of this picture the footings of a hut circle can just be seen (Mick Sharp Photography).

Beth sydd ar fy nhir?

Er mwyn gofalu am y gorffennol mae angen i ni wybod lle i ddod o hyd i'r dystiolaeth, a'r hyn y dylem edrych amdano. Mae pedair Ymddiriedolaeth Archaeolegol Cymru yn cadw cofnodion o bob nodwedd hanesyddol hysbys, sef Cofnod yr Amgylchedd Hanesyddol. Mae'r Cofnod Henebion Cenedlaethol, a gedwir gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru (CBHC), hefyd yn cynnwys cofnodion manwl o henebion hanesyddol ac yn cynnwys cofnod mwy cyflawn o adeiladau hanesyddol. Cewch weld y ddua gofnod yn ddi-dâl, ond effalai bydd angen i chi drefnu apwyntiad. Darperir manylion cyswllt ar y clawr cefn. Mae gwefannau fel gwefan y Comisiwn Brenhinol www.coflein.gov.uk bellach yn galluogi tirfeddianwyr a'r cyhoedd i chwilio am gofnodion drwy ddefnyddio geiriau allweddol ar fapiau ar y sgrîn.

Fodd bynnag, erys nifer o safleoedd archeolegol heb eu darganfod, tra bod eraill yn hysbys i unigolion ond heb eu cofnodi mewn cofnodion ffurfiol. Mae Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru a CBHC yn croesawu gwybodaeth ynglŷn â darganfyddiadau newydd.

What is there on my land?

To care for the past we need to know where the evidence lies and what to look for. The four Welsh Archaeological Trusts maintain records of all known historic features, known as the Historic Environment Record (HER). The National Monuments Record, held by the Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Wales (RCAHMW), also contains detailed records of historic monuments and has a more complete record of historic buildings. Access to both is free but an appointment may be necessary. Contact details are provided on the back cover. Websites like the Royal Commission's www.coflein.gov.uk now allow landowners and the public to search for records using keywords on on-screen maps.

However, many archaeological sites lie still undiscovered, while others will be known to individuals but not recorded in any formal records. The Welsh Archaeological Trusts and RCAHMW always welcome information on new discoveries.

Ymdrin â phrysgwydd neu redyn yn gordyf

Os nad oes pori digonol efallai y bydd prysgwydd, rhedyn a chwyn yn tyfu dros heneb. Gall gwreiddiau, yn enwedig gwreiddgyffion rhedyn, dreiddio i ddyddodion archeolegol gan amharu arnynt, tra bo'r tyfiant uwchben y ddaear yn guddfan i anifeiliaid tyrchol ac yn cuddio'r safle archeolegol. Mae da byw yn aml yn ymgynnll ymseg prysgwydd er mwyn cael cysgod, ac mae hyn yn tueddu i arwain at fathru ac erydu mewn un man. Mae felly yn ddymunol lleihau faint o brysgwydd a rhedyn sy'n tyfu ar safle archeolegol er mwyn lleihau difrod o'r fath i'r eithaf a sicrhau bod y waliau cerrig a'r cloddwaith yn weladwy o hyd.

Gall prysgwydd fod yn bwysig yn ecolegol, ac efallai y bydd yn briodol cwblhau gwaith clirio helaeth mewn cyfnodau. Yn ogystal, gall dadwreiddio prysgwydd a llystyfiant yn fecanyddol fod yn ddinistriol iawn i'r archeoleg. Yn lle hynny, dylid torri'r bonion yn agos at lefel y ddaear a'u trin â chwynladdwr i atal aildyfiant. Dylid gwaredu'r deunydd toredig ymhell oddi wrth y safle archeolegol.

Dewisiadau i'w hystyried

- Rheoli prysgwydd drwy dorri ar lefel y ddaear a'i drin â chwynladdwr i atal aildyfiant
- Osgoi dadwreiddio llystyfiant a phrysgwydd gan fod hyn yn gallu amharu ar unrhyw archeoleg o dan wyneb y ddaear
- Cynyddu pori lle bo'n ymarferol i helpu i atal prysgwydd neu redyn rhag aildyf

Dealing with scrub or bracken encroachment

Insufficient grazing may allow scrub, bracken and weeds to colonize a monument. Roots, particularly the rhizomes of bracken, can penetrate archaeological deposits causing disturbance, while the growth above ground provides cover for burrowing animals and obscures the archaeological site. Livestock often gather amidst scrub for shelter and this tends to focus activity and cause trampling and erosion. It is therefore desirable to reduce the amount of scrub and bracken on an archaeological site to minimize this damage and maintain the visibility of stone walls and earthworks.

Scrub may have ecological importance and it may be appropriate to phase extensive clearance. In addition, uprooting scrub and grubbing out vegetation mechanically can be very destructive to the archaeology. Instead, stumps should be cut close to ground level and treated with herbicide to prevent regrowth. The cut material should be disposed of well away from the archaeological site.

Options to consider

- Control scrub by cutting at ground level and treating with a herbicide to prevent re-growth
- Avoid grubbing out vegetation and uprooting scrub as this can disturb any underlying archaeology
- Increase grazing where practical to help control regenerating scrub or bracken

Mae eithin gwylt wedi cuddio rhan helaeth o ragfuriau bryngaer Caer Digoll, ger y Trallwng. Oni chaiff ei borri gan anifeiliaid, dylai gordyfiant prysgwydd o'r fath gael ei dorri a'i chwistrellu.

Unmanaged gorse has obscured much of the ramparts of the hillfort Beacon Ring, near Welshpool. Unless it is grazed, such scrub encroachment should be cut and sprayed.

Mae rhagfuriau fryngaer hon ar benrhyn Gŵyr yn dioddef o erydiad difrifol gan dda byw.

The ramparts of this hillfort on the Gower peninsula are suffering from serious stock erosion.

Monitro anifeiliaid tyrchol

Mae cloddweithiau archeolegol yn arbennig yn denu anifeiliaid tyrchol gan eu bod yn cynnwys priddoedd sydd wedi draenio'n dda lle gellir palu twneli yn hawdd. Mae tyrchu nid yn unig yn amharu ar olion archeolegol, ond mae hefyd yn peri i gloddweithiau golli eu ffurf trwy gwyp. Gall da byw hefyd droi tyllau yn greithiau eryriad.

Dewisiadau i'w hystyried

- Rheoli niferoedd anifeiliaid tyrchol
- Codi ffensys i atal anifeiliaid tyrchol
- Atal agoriadau i dyllau

Monitoring burrowing animals

Archaeological earthworks are particularly attractive to burrowing animals because they contain well-drained and easily tunnelled soils. Burrowing not only disturbs archaeological remains but also leads to earthworks losing their form through collapse. Livestock can also turn burrow entrances into erosion scars.

Options to consider

- Control burrowing animal populations
- Fence against burrowing animals
- Block up burrow entrances

Gofalu am henebion ar dir âr

Mae aredig tir yn gwneud difrod i olion archeolegol drwy wastadu cloddweithiau, drwy darfu ar nodweddion tanddaearol, a thrwy erydu haenau pridd sy'n eu diogelu. Mae effaith aredig ar wrthgloddiau hynafol yn ddifrodus iawn a dylid ei osgoi. Pan nodwyd safle archeolegol o olion cnydau neu olion pridd gan ffotograffau o'r awyr — ac nad oes dim byd i'w weld ar y ddaear — efallai y bydd yn briodol o hyd ystyried opsiynau fydd yn diogelu'r safle rhag difrod pellach.

Gall trin tir i'r un dyfnder yn rheolaidd arwain at ddifrod cynyddol i ddyddodion archeolegol, yn enwedig ar lethr, oherwydd bod yr uwchbridd ar y lefelau uwch yn symud i lawr y llethr, gan adael nodweddion ar ben y llethr yn fwy agored. Gall trin priddoedd ysgafn arwain at golli uwchbridd trwy eryriad gwynt, a gall unrhyw bridd a driniwyd golli pridd trwy ddŵr ffo mewn tywydd gwylb. Gall trin pridd dyfnach a thrin yr isbridd ddymchwel nodweddion archeolegol a oedd heb eu difrodi yn flaenorol a dylid osgoi hyn. Gall rheoli'r safle yn ofalus leihau'r effeithiau hyn ac, yn achos henebion cofrestredig, gall cymorth grant fod ar gael gan Cadw. Y ffordd orau o ddiogelu safle archeolegol mewn tir âr yw peidio â'i drin, a galluogi glaswellt i dyfu drosto'n barhaol. Gall hyn hefyd helpu i leihau eryriad y pridd a rhoi cynefin bywyd gwylt. Fodd bynnag, nid yw bob amser yn realistig i beidio ag aredig tir.

Dewisiadau i'w hystyried

- Peidio â thrin tir o amgylch safleoedd archeolegol neu Sicrhau na châi'r tir ei drin yn ddyfnach nag mewn blynnyddoedd blaenorol, oherwydd bod aredig dyfnach yn debygol o achosi llawer o darfu i'r archeoleg o dan wyneb y ddaear
- Osgoi trin yr isbridd, torri cletiroedd, clirio cerrig neu waith draenio newydd ar safleoedd archeolegol
- Dylid cymryd gofal i sicrhau nad yw gwaith trin y tir yn lled-effeithio ar wrthgloddiau hynafol ar dir cyfagos nas triniwyd neu sydd wedi'u hynysu o fewn tir âr

Caring for monuments in arable land

Arable cultivation damages archaeological remains by levelling earthworks, by disturbing buried features and by eroding protective layers of soil. The impact of ploughing on ancient earthworks is very damaging and should be avoided. Where an archaeological site has been identified from cropmarks or soilmarks by aerial photography — and nothing is visible on the ground — it may still be appropriate to consider options that will protect the site from further damage.

Regular cultivation to the same depth can result in progressive damage to archaeological deposits, especially on a slope, as the topsoil at the higher levels drifts downhill leaving features uphill more exposed. The cultivation of light soils can encourage loss of topsoil through wind erosion and all cultivated soils can suffer loss through run-off in wet weather. Deeper cultivation and sub soiling destroys previously undamaged archaeological features and should be avoided. However, careful site management can reduce these effects and, in the case of scheduled monuments, grant-aid may be available from Cadw. The best way to protect an archaeological site in arable ground is to exclude it from cultivation and place it under permanent grass. This can also help to reduce soil erosion and provide a wildlife habitat. Taking land out of arable production, however, is not always realistic.

Options to consider

- Take archaeological sites out of cultivation or
- Ensure that cultivation is no deeper than in previous years, as deeper ploughing is likely to cause great disturbance to underlying archaeology
- Avoid sub-soiling, pan-busting, stone-clearing or new drainage operations on archaeological sites
- Take care that cultivation does not encroach on ancient earthworks on adjacent uncultivated ground or isolated within arable land

Gellir gweld effeithiau defnydd tir yn y gorffennol yn glir yn y fryngaer hon ym mlaenau dyffryn Ceiriog. Wedi'i rannu'n bedwar gan ffensys modern, mae'r safle'n rhannol goedlog, wedi'i aredig yn rhannol, wedi'i amgáu'n rhannol fel tir pori ac wedi ei adael yn rhannol fel rhostr agored.

The effects of past land use can clearly be seen at this hillfort in the upper Ceiriog valley. Quartered by modern fences, the site has been in part afforested, ploughed out, enclosed as pasture and left in open moorland.

Cyngor, grantiau a chymorth

Mae pwysigrwydd yr amgylchedd hanesyddol yn cael ei gydnabod yn eang bellach ac mae cymorth ar gael i'r rhai sy'n dymuno chwarae rhan yn y gwaith o'i warchod. Bu rheoli tir yn ffactor allweddol erioed o ran goroesiad nodweddion hanesyddol — a thirfeddianwyr a thenantiaid unigol sy'n gyfrifol am ofalu amdanynt o ddydd i ddydd o hyd. Cydnabyddir hyn drwy nifer o gynlluniau grant a mentrau sy'n annog rheoli cadwraeth cadarnhaol ac amaeth gynaliadwy sy'n gydnaws â chynefinoedd naturiol a'r amgylchedd hanesyddol.

Henebion Cofrestredig

Mae llawer o safleoedd yr Oes Haearn o bwys cenedlaethol ac maent wedi'u cofrestru (neu eu diogelu) o dan Ddeddf Henebion a Mannau Archaeolegol 1979. Mae cyngor manwl ar gael gan Cadw (ceir manylion cysyllt ar y clawr cefn). Mae ein Wardeiniaid Henebion Maes Ileol yn ymweld â henebion yn rheolaidd, a gellir cysylltu â hwy pryd bynnag mae angen cyngor. Mae nifer o'r dewisiadau rheoli yn gymwys i gael cymorth ariannol, naill ai trwy gytundeb rheoli (dros bum

Advice, grants and support

The importance of the historic environment is now widely recognized and assistance is available for those wishing to play an active role in preserving it. Land management has always been a critical factor in the survival of historic features — the care of which often still falls to individual landowners and tenants. This is acknowledged through a range of grant schemes and initiatives that encourage positive conservation management and sustainable agriculture, sympathetic to natural habitats and the historic environment.

Scheduled Ancient Monuments

Many Iron Age sites are of national importance and have been scheduled (or protected) under the Ancient Monuments and Archaeological Areas Act 1979. Detailed advice is available from Cadw (contact details on back cover). Our locally based Field Monument Wardens visit scheduled sites regularly and can be contacted whenever advice is needed. Many of the management options are eligible for financial support, either through a management

mlynedd fel arfer) â Cadw, neu fel grant heneb unigol. Fel arfer bydd angen Cydsyniad Heneb Gofrestredig ar gyfer gweithgarwch sy'n golygu amharu ar y ddaear — hyd yn oed os yw hynny o fudd i'r heneb. Mae llyfrynn Cadw *Canllaw i Henebion Cofrestredig yng Nghymru* yn esbonio pa waith sy'n gofyn am Gydsyniad Heneb Gofrestredig ac yn rhoi canllawiau ar y broses gwneud cais.

Cynlluniau amaeth-amgylcheddol

Mae cymorth i'r diwydiant amaeth bellach yn cydnabod pwysigrwydd gwarchod yr amgylchedd hanesyddol. Mae dau gynllun yn cynnig help i ofalu am nodweddion hanesyddol: Tir Gofal a Thir Cynnal. Tir Gofal sy'n rhoi'r cymorth mwyaf. I fod yn gymwys, rhaid i fferm gynnwys amrywiaeth o asedau amgylcheddol eisoes, ac mae nodweddion hanesyddol yn cyfrif tuag at hyn. Os derbynir fferm ar gyfer y cynllun hwn, mae'r ffermwyr yn cael taliad yn gyfnewid am reoli nodweddion amgylcheddol naturiol a hanesyddol drwy'r fferm mewn modd sy'n cydwedu â'r amgylchedd. Mae Tir Cynnal yn cynnig gofal mwy sylfaenol ar gyfer nodweddion hanesyddol ar y fferm. Efallai y bydd yn apelio at ffermwyr nad ydynt yn gymwys i gael cytundeb Tir Gofal neu nad ydynt ond yn gallu cymryd camau cadwraeth mwy cyfyngedig oherwydd natur busnes eu fferm. Ceir rhagor o wybodaeth gan eich Swyddfa Ardal Is-adrannol yr Amgylchedd, Cynllunio a Chefn Gwlad (manylion cyswllt ar gael o www.cymru.gov.uk/amgylcheddachefngwlad).

Casgliad

Mae gofalu am henebion Cymru a'u gwarchod nid yn unig yn diogelu adnodd gwerthfawr a bregus ond yn helpu i sicrhau tirwedd fwy amrywiol a deniadol. Unwaith y caiff henebion a nodweddion archeolegol eu difrodi neu eu dinistrio, ni ellir byth eu hadfer na'u deall yn iawn — a chollir elfennau pwysig o'n hetifeddiaeth a'n hanes. Mae cloddweithiau mawr megis bryngaerau'r Oes Haearn yn nodweddion pwysig o fewn y dirwedd ehangach ac yn agweddau pwysig a grymus ar hunaniaeth a balchder cymunedau lleol. Mae dealltwriaeth a gwerthfawrogiad o'r amgylchedd hanesyddol yn hanfodol os ydym am ddiogelu cyflawniadau ein hynafiaid er mwyn cenedlaethau'r dyfodol.

Gellir gweld cloddwaith y clostir amddiffynedig cymhleth hwn sydd wedi goroesi'n dda ger Margam, Castell-nedd Port Talbot yn glir yn y rhew ac mewn golau egwan (Hawlfraint y Goron: CBHC).

agreement (usually over five years) with Cadw or as a single ancient monument grant. Activities that involve ground disturbance — even if they benefit the monument — will normally require Scheduled Monument Consent (SMC). The Cadw booklet *A guide to Scheduled Ancient Monuments in Wales* explains what works require SMC and provides guidance on the application process.

Agri-environmental schemes

Support for the agriculture industry now acknowledges the importance of protecting the historic environment. Two schemes offer help in the care of historic features: Tir Gofal and Tir Cynnal. Tir Gofal provides the highest level of support. To qualify, a farm must already include a range of environmental assets and historic features count towards this. If accepted for the scheme, the farmer receives a payment in return for sympathetic management of both natural and historic environmental features throughout the holding. Tir Cynnal offers support for a more basic level of care for historic features on the farm. It may appeal to farmers who do not qualify for a Tir Gofal agreement or whose farm business can only accommodate more limited conservation measures. Further information is available from your local Environment Planning and Countryside Divisional Area Office (contact details available from www.wales.gov.uk/environmentandcountryside).

Conclusion

The care and conservation of the historic monuments of Wales not only protect a valuable and fragile resource but also help to ensure a more diverse and attractive landscape. Ancient monuments and archaeological features once damaged or destroyed can never be replaced nor properly understood — and important elements of our history and inheritance are lost. Large earthworks such as Iron Age hillforts are major features within the wider landscape and important and powerful aspects of local community identity and pride of place. An understanding and appreciation of the historic environment is essential if we are to protect the achievements of our ancestors for the benefit of future generations.

The well-preserved earthworks of this complex defended enclosure near Margam, Neath Port Talbot, can clearly be seen in the frost and low light (Crown Copyright: RCAHMW).

Y bygythiadau sy'n wynebu ein bryngaerau

- 1 Gall crafu gan ddefaid a llwybrau defaid achosi erydu. Dylid monitro lefelau stoc a'u lleihau ar brydiau os oes angen. Drwy fewnlenwi a gwasgaru hadau glaswellt o ffynhonnell leol yn ofalus gellir adfer creithiau o'r fath.
- 2 Gall llwybrau cerbydau achosi erydu a difrod — drwy'r mynedfeydd gwreiddiol yn yr achos hwn. Os yw mynediad gan gerbydau yn angenrheidiol, dylid cynnal a chadw llwybrau ac osgoi difrod pellach.
- 3 Dylid lleoli offer bwydo stoc yn ofalus a'u symud yn rheolaidd i leihau erydu drwy fathru gan anifeiliaid.
- 4 Gall prysgwydd megis eithin achosi erydu wrth i anifeiliaid deithio ar hyd 'manna cul' yn rheolaidd. Dylid monitro lefelau stoc ac annog stoc i ddilyn llwybrau gwahanol.
- 5 Mae prysgwydd a rhedyn yn difrodi safleoedd archeolegol a chloddweithiau. Dylid clirio'r gordyfiant yn ofalus.
- 6 Gall anifeiliaid tyrchol achosi erydu a difrod. Dylid ystyried rheoli eu poblogaethau a'u gweithgareddau.
- 7 Gall llwybrau cerddwyr achosi erydu a gallant weithiau fod yn hyll, fel y grisiau amhriodol hyn. Dylid cynllunio llwybrau yn ofalus a dylid cynnal a chadw llwybrau i atal difrod pellach.
- 8 Gall rhagfuriau sydd wedi'u haredig sefyll fel cloeddweithiau mewn glaswelltir sydd wedi'i wella. Dylid osgoi aredig pellach.
- 9 Saif nifer o fryngaerau mewn fforestydd a choetir. Gall nifer o nodweddion archeolegol fod wedi goroesi a dylid bod yn ofalus yn ystod gwaith coedwigaeth.
- 10 Mae bryngaerau yn aml yn nodweddion trawiadol o fewn y tirlun, ac maent yn gyfleoedd gwych i hyrwyddo mynediad i gefn gwlad ac i fwynhau cefn gwlad. Fodd bynnag, dylid cynllunio prosiectau sy'n darparu gwell mynediad (megis llwybrau, clwydi a chamfeydd) a dehongli (megis paneli gwybodaeth ac arwyddion) yn ofalus er mwyn osgoi difrod neu ymyrraeth ddiangen.

Threats facing our hillforts

- 1 Sheep scrapes and sheep tracks can cause erosion. Stock levels should be monitored and reduced at times if necessary. By carefully infilling and scattering a locally sourced grass seed such scars can recover.
- 2 Vehicle tracks can cause erosion and damage — in this case through the original entrances. If vehicular access is necessary, tracks should be maintained and further damage prevented.
- 3 Stock feeders should be positioned carefully and regularly moved to reduce erosion from animal trampling.
- 4 Scrub such as gorse can cause erosion by concentrating animal traffic at 'pinch points'. Stock levels should be monitored and stock encouraged to follow different routes.
- 5 Scrub and bracken obscure and damage archaeological sites and earthworks. Growth should be removed carefully.
- 6 Burrowing animals can cause erosion and damage. Consideration should be given to controlling their populations and activities.
- 7 Walkers' paths can cause erosion and can sometimes be unsightly as are these inappropriate steps. Routes should be planned with care and paths should be maintained to prevent further damage.
- 8 Ramparts that have been ploughed can remain as earthworks in improved grassland. Further ploughing should be avoided.
- 9 Many hillforts are situated within forestry and woodland. Many archaeological features may survive and care should be taken during all forestry operations.
- 10 Hillforts are often impressive features within the landscape and are great opportunities to promote access and enjoyment within the countryside. However, projects providing enhanced access (such as paths, gates and stiles) and interpretation (such as information panels and waymarkers) should be carefully planned in order to avoid unnecessary damage or disturbance.